ਅਰਮਾਨ (ARMAAN)
Vol. 3 | Issue 3 | July-Sep. 2025
ISSN: 2583-9446 (O)
Paper Published Id: ARMN030301
Available online at: www.armaan.org.in
DOI: https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.01

ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ

(ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

BHAGTI DA DARSHNIK VIVECHAN

(GURBANI DE VISHESH SANDARBH VICH)

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (Prof. Ravinder Singh)
ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ (Professor, Department of Punjabi)
ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
Email ID: ravinder707@gmail.com **ਮੋਬਾਈਲ**: +91-9810369568

ਸਾਰ (Abstract)

ਇਹ ਲੇਖ ਭਗਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵੁਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਮੰਨਣ ਦੀ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਦੇਵ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼) ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ, ਹਰਤਾ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹਾਂ- ਸਾਧ ਸੰਗਤ (ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ), ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ (ਨਾਦ ਨਾਲ ਏਕਤਾ) 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਵੈਤ ਤੋਂ ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲੇਖ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੂਰਕ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): ਭਗਤੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ, ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਹਉਮੈ, ਕੀਰਤਨ, ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ।

ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰਕ, ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਏਕਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਯੁਕਤ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸੇ ਅਬਰਾਹਮਿਕ 'ਗੌਡ' ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਸਰਗੁਣ-ਸਾਕਾਰ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਗੁਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ

 Received: 24 July 2025 Accepted: 28 August 2025 Published: 05 September 2025

ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਚੱਕਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ ਅਤੇ ਹਰਤਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਕਰਤਾ (The Creator): ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ 'ਕਰਤਾ' ਜਾਂ ਰਚਨਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਬਣਤਰ, ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ "ਪਰਮ ਸੱਚ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ" ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹਨ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਭੇਦ: ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਪਰਮ ਸੱਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' (Brahman) ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਕੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ 'ਬ੍ਰਹਮਾ' (Brahmā) ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਸ ਅਦਿੱਖ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੇ ਵਿਧਾਨ (Cosmic Law) 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਨਛੱਤਰਾਂ, ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। *"ਏਕਮ ਸਤ ਵਿਪ੍ਰਾ ਬਹੁਧਾ ਵਦੰਤਿ" (ਰਿਗਵੇਦ 1.164.46)* ਅਰਥਾਤ "ਸੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ।" ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕਮਲ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਪਰਮ-ਪਾਲਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਧਰਤਾ: ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ 'ਧਰਤਾ' ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 'ਧਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ 'ਧ੍ਰਿ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ'। ਇਸ ਲਈ, ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਜਾ-ਪੱਧਤੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚ, ਕਰੁਣਾ, ਨਿਆਂ, ਖਿਮਾ, ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਤ੍ਰਿਗੁਣ (ਸਤਵ, ਰਜ, ਤਮ) ਨਾਲ ਬਣੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਤਵ ਗੁਣ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਠਾਤਾ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ (Visible) ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਖਲ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ 'ਅਵਤਾਰ' ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਧਰਮ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗੁਣਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਮਰਿਆਦਾ, ਨਿਆਂ, ਪ੍ਰੇਮ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਰੂਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਮਚਰਿਤਮਾਨਸ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸੇ ਧਰਮ-ਅਧਾਰਤ ਪਾਲਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਿਆਂ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਥਨ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਯਦਾ ਯਦਾ ਹਿ ਧਰਮਸਜ ਗਲਾਨਿਰ੍ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ।
ਅਭ੍ਯੁਤ੍ਥਾਨਮਧਰਮਸਜ ਤਦਾਤ੍ਮਾਨੰ ਸ੍ਰਿਜਾਮਜਹਮ੍॥
ਪਰਿਤ੍ਰਾਣਾਯ ਸਾਧੂਨਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਸ਼੍ਕ੍ਰਿਤਾਂ।
ਧਰਮਸੰਸ੍ਥਾਪਨਾਰ੍ਥਾਯ ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ॥ [1]

ਹਰਤਾ: ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ (ਮਹੇਸ਼) ਨੂੰ ਸੰਹਾਰਕ ਜਾਂ 'ਹਰਤਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਚੱਕਰ (Recycling) ਹੈ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ, ਕਰੁਣਾ, ਸੇਵਾ, ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਈਸ਼ਵਰ (ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਦੇ ਮਨਮੋਹਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀਕਾਲੀਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਗਤੀ-ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਉਸੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ "ਨਿਰਗੁਨ ਕੌਨ ਦੇਸ ਕੋ ਬਾਸੀ?" ਇਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਹਾਰੇ ਦੀ, ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਉਸ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਗਤੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਾਕਾਰ (ਸਰਗੁਣ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਾਕਾਰ (ਨਿਰਗੁਣ) ਦੇ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰੂਪ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਅਰੂਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ (ਈਸ਼ਵਰ) ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਉਸੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ, ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਨਿਰਗੁਨੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨੁ ਭੀ ਓਹੀ॥ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ॥

ਅਪੁਨੇ ਚਰਿਤ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪਿ ਬਨਾਏ॥ ਅਪੁਨੀ ਕੀਮਤਿ ਆਪੇ ਪਾਏ॥[2]

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ (ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਣ, ਰੂਪ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਦੇ) ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰਗੁਣ (ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ) ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ (ਕਲਾ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖੇਲ ਅਤੇ ਲੀਲਾਵਾਂ ਆਪ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ)। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ, ਦੋਵਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਅਬ ਮਨ ਉਲਟਿ ਸਨਾਤਨ ਹੂਆ ਤਬ ਹਮ ਜਾਨਾ ਭੇਦ॥

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸੁਖ ਸਹਜ ਮੇਂ ਆਪ ਨ ਡਰੋਂ ਔਰਨ ਕੋ ਦੇਤ॥[3]

ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਉਲਟਬਾਂਸੀ' ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਜਾਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ: ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਪਲਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ, ਯਾਨੀ ਸਨਾਤਨ (ਸਦੀਵੀ) ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ, ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਇੱਥੇ 'ਮਨ ਦਾ ਉਲਟਣਾ' ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ 'ਸਹਿਜ' ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਇਹ 'ਸਹਿਜ' ਅਵਸਥਾ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਕੋਈ ਡਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੋਹਾ *"ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਉਪਜੀ ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ, ਸਪਤਦੀਪ ਨਵਖੰਡ"*, ਭਗਤੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਦੈ 'ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਦੇਸ਼' ਯਾਨੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, 7ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਲਵਾਰ ਅਤੇ

ਨਯਨਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਰਾਮਾਨੰਦ, ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸ੍ਰੀ-ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਬਲਕਿ ਇਸਨੂੰ "ਸਪਤਦੀਪ ਨਵਖੰਡ" ਅਰਥਾਤ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤੀ: ਆਸਥਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਯੋਗ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮੰਨਣਾ ਇੱਕ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭਗਤੀ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪਾ' ਅਤੇ 'ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸਵਰੂਪਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਤੁੱਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਿਯਮ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ (ਜਾਂ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ):** ਇਹ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਕੀਰਤਨ, ਵਰਤ ਵਰਗੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆਸਥਾ (ਸ਼ਰਧਾ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. **ਪਰਾ ਭਗਤੀ (ਜਾਂ ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਭਗਤੀ):** ਇਹ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਅਨਨਜ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ 'ਪਰਾ ਭਗਤੀ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਨੂੰ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਰੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਸਹਿਜ, ਨਿਰਛਲ ਅਤੇ ਅਨਨਜ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ, ਉਹੀ 'ਪਰਾ ਭਗਤੀ' ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸਦੇ ਜੂਠੇ ਬੇਰ ਖਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤਮ' ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

1. **ਸ੍ਰਵਣ:** ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ। (ਰਾਜਾ ਪਰੀਕਸ਼ਤ ਦਾ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਭਾਗਵਤ ਕਥਾ ਸੁਣਨਾ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਮਿਲਿਆ।)

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵੈ॥
ਤਿਸੁ ਜਨ ਦੂਖੁ ਨਿਕਟਿ ਨਹੀ ਆਵੈ॥ ੨॥ [4]

2. **ਕੀਰਤਨ:** ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ। (ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਕੀਰਤਨ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ; ਅਤੇ ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਰਾਇਣ-ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।)

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ॥ [5]

3. **ਸਿਮਰਨ:** ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ। (ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪੂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰ ਪਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ।)

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਪਠਾਏ ਪੜਨ ਸਾਲ॥
ਸੰਗਿ ਸਖਾ ਬਹੁ ਲੀਏ ਬਾਲ॥
ਮੋ ਕਉ ਕਹਾ ਪੜਾਵਸਿ ਆਲ ਜਾਲ॥
ਮੇਰੀ ਪਟੀਆ ਲਿਖਿ ਦੇਹੁ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ॥੧॥ [6]

4. **ਪਾਦਸੇਵਨ:** ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। (ਲਕਸ਼ਮੀ ਜੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ; ਭਰਤ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ

ਦੀਆਂ ਚਰਨ ਪਾਦੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ।)

ਚਰਨ ਕਮਲ ਜਾ ਕਾ ਮਨੁ ਰਾਪੈ॥
ਸੋਗ ਅਗਨਿ ਤਿਸੁ ਜਨ ਨ ਬਿਆਪੈ॥੨॥ [7]

5. **ਅਰਚਨ:** ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ। (ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਿਥੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੱਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਰਚਨ ਕੀਤਾ।)

ਡੰਡਉਤਿ ਬੰਦਨ ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ॥
ਡੋਲਨ ਤੇ ਰਾਖਹੁ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਰਿ ਹਥ॥੧॥ [8]

6. **ਵੰਦਨ:** ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਜਾਂ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨਾ। (ਅਕਰੂਰ ਜੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਰਸਤੇ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨਾ।)

ਚਰਨ ਕਮਲ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਨਿਤ ਧਿਆਵਉ॥
ਕਵਨ ਸੁ ਮਤਿ ਜਿਤੁ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਾਵਉ॥੧॥ [9]

7. **ਦਾਸਯ:** ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨ ਕੇ ਦਾਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। (ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਨਜ ਦਾਸਤਾ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।)

ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਹਮ ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਸੇਵਕ ਅਬ ਤਉ ਮਿਟਿਆ ਨ ਜਾਈ॥
ਤੇਰੇ ਦੁਆਰੈ ਧੁਨਿ ਸਹਜ ਕੀ ਮਾਥੈ ਮੇਰੇ ਦਗਾਈ॥੨॥ [10]

8. **ਸਖਯ:** ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨਣਾ। (ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਸੁਦਾਮਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖਯ ਭਾਵ।)

ਮੀਤ ਹਮਾਰੇ ਸਾਜਨਾ ਰਾਖੇ ਗੋਵਿੰਦ॥
ਨਿੰਦਕ ਮਿਰਤਕ ਹੋਇ ਗਏ ਤੁਮ੍ਹ ਹੋਹੁ ਨਿਚਿੰਦ॥੧॥ [11]

9. **ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ:** ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ। (ਰਾਜਾ ਬਲੀ ਦਾ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ; ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ।)

ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਗੁਰ ਸਰਣੀ ਆਇਆ ਰਾਖਹੁ ਰਾਖਨਹਾਰੇ॥
ਜਿਤੁ ਤੂ ਲਾਵਹਿ ਤਿਤੁ ਹਮ ਲਾਗਹ ਕਿਆ ਏਹਿ ਜੰਤ ਵਿਚਾਰੇ॥੧॥ [12]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਮਰਨ, ਸਖਯ ਅਤੇ ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ ਵਰਗੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਨਾਦ ਨਾਲ ਏਕਤਾ।

ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(ੳ). ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੰਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੈਲ ਧੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

"ਮਿਲਿ ਸਤਸੰਗਤਿ ਖੋਜੁ ਦਸਾਈ ਵਿਚਿ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਵਸੈ ਜੀਉ॥" [13]

(ਅਰਥ: ਸਤਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਖੋਜੋ; ਪ੍ਰਭੂ ਸਤਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ।)

ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ "ਭਜ ਗੋਵਿੰਦਮ" ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਸਤਸੰਗਤਵੇ ਨਿਸੰਗਤਵੰ, ਨਿਸੰਗਤਵੇ ਨਿਰਮੋਹਤਵੰ।
ਨਿਰਮੋਹਤਵੇ ਨਿਸ਼ਚਲਤਤਵੰ, ਨਿਸ਼ਚਲਤਤਵੇ ਜੀਵਨਮੁਕਤਿ:॥" [14]

(ਅਰਥ: ਸਤਸੰਗ ਨਾਲ ਅਨਾਸਕਤੀ (ਨਿਸੰਗਤਾ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨਾਸਕਤੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੋਹ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਮਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।)

(ਅ). 'ਹਉਮੈ' ਦਾ ਤਿਆਗ: 'ਮੈਂ' ਤੋਂ 'ਅਸੀਂ' ਦੀ ਯਾਤਰਾ

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂ (ਹਉਮੈ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ (ਸਮੂਹ) ਦੇ ਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਅਦਵੈਤ (ਏਕਤਾ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਉਮੈ ਦੇ ਵਿਸਰਜਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ "ਅਹੰ" ਹੈ - "ਮੈਂ" ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ। ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਮਰਨ ਇਸ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ"। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਗਾ ਰਹੇ ਹਾਂ"। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਹਉਮੈਂ' (ਹੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ॥ [15]

(ਅਰਥ: ਹੰਕਾਰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਦਵਾਈ ਵੀ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।)

ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ 'ਮੈਂ' ਭਾਵ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਅਸੀਂ' ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ 'ਅਹੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ 'ਜੀਵ' ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਰੂਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: "ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ 'ਮੈਂ' ਅਤੇ 'ਤੂੰ' ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ।"

(ੲ). ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਨਾਦ ਨਾਲ ਏਕਤਾ

ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਭਜਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਾਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਅੰ/ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ (ੴ) ਦੇ ਪ੍ਰਣਵ ਨਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ('ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ')। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। 'ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ' (ੴ) ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕੇਵਲ ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਿਵਯ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਸ਼ਟ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਸੁੱਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਉਸ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਰਸ ਘੋਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਹੀ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋ ਖੰਭ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਦਿਲ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਅੱਖਾਂ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤੀ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਤਸੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰ (ਮੈਂ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਦ-ਯੋਗ (ਸਮੂਹਿਕ ਗਾਇਨ) ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਦਵੈਤ (ਏਕਤਾ) ਦੇ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. *ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ), ਅਸ਼ੋਕ ਕੌਸ਼ਿਕ (ਸੰਪਾ.), ਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 105*
2. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ : 287*
3. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 327*
4. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 190*
5. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 1075*
6. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 1194*
7. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 684*
8. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 256*
9. *-ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 806*

10. -ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 970
11. -ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 818
12. -ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 750
13. -ਉਹੀ-, ਅੰਗ: 94
14. ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, 'ਭਜ ਗੋਵਿੰਦਮ' (ਅਨੁ.- ਸਵਾਮੀ ਨਿਖਿਲਾਨੰਦ), ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੱਠ, ਮਦ੍ਰਾਸ, ਪੰਨਾ: 10
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ : 466

Cite this Article-

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (Prof. Ravinder Singh), ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ) BHAGTI DA DARSHNIK VIVECHAN (GURBANI DE VISHESH SANDARBH VICH), *ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume 3, Issue 3, July-September 2025, Page: 01-07.*

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.01

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).